

Rusínová, Zdenka

O vlivu slovotvorného systému na systém morfologický

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 1974-1975, vol. 23-24, iss. A22-23, pp. [43]-47

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/100492>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ZDENKA RUSÍNOVÁ

O VLVU SLOVOTVORNÉHO SYSTÉMU NA SYSTÉM MORFOLOGICKÝ

Plány morfologický a slovotvorný mají ve flektivních jazycích několik styčných bodů. Jsou to obdobné postupy při tvoření morfologických i slovotvorných forem (koncovkou, sufixem) a také obdobné průvodní jevy při vzniku morfologické formy a slova (změny na švu slovního základu s koncovkou a odvozovacího základu se slovotvorným sufixem).

Přes tyto společné rysy jde však při tvoření morfologických forem a při tvoření slov o pochody značně odlišné. Rozdíl je jak v procesu jejich vznikání, tak pak při jejich fungování. Při tvoření morfologické formy bereme za základ hotová pojmenování, základní vztah k myšlenkovému odrazu reality je již vyřešen. Morfologická forma usouvztahuje pojmy jeden k druhému na syntagmatické ose při konkrétní promluvě.

Při tvoření slova řešíme naopak primární vztah k myšlenkovému zpracování reality. Jde o akt pojmenovací, při kterém jsou designáty tříděny na substance, na jejich příznaky, a to příznaky konstantní i dějové (dynamické), a na příznaky těchto příznaků (okolnosti). Takto získané pojmenovací báze jsou určovány vztahy k jiným substancím, příznakům a okolnostem, a teprve takový dvojčlenný vztah je základem pro nové pojmenování (*hřiště* = místo, kde se hraje — substance ve vztahu k ději; *lesní* = vlastnost ve vztahu k substanti *les* atd.). Nové slovo (pojmenování) musí vzniknout za těch jazykových podmínek, za kterých vznikla již slova s obdobným vztahem (například *hřiště* podle modelu místních jmen), musí vplynout do těchto významů, které jsou již pojmenovány, a to jak do řad synonymických, tak i do vhodných opozičních dvojic. Jinými slovy, musí se začlenit do systému. Děje se tak (aspoň zčásti) na osách paradigmatických. Plán morfologický a plán slovotvorný jsou tedy plány dvou rovin, které se protínají v části formálních projevů, avšak ve zbývajících aspektech se různí. Příčiny změn v morfologickém systému hledáme obvykle v hláskovém vývoji, v potřebách a povaze morfologického systému samého a v potřebách plánu syntaktického, jemuž je morfologický plán podřízen. Impulsy, které by mohly přicházet ze systému slovotvorného, zůstávaly zatím poněkud mimo pozornost. Ukazuje se však, že množství jevů v českém morfologickém systému lze vyložit právě jako vliv slovotvorných typů.

Když se v češtině změnil kmenový deklinační princip v rodový, přestaly některé typy novému systému vyhovovat, protože neměly předpoklad stát se výrazným reprezentantem některého rodu. Byly to mužské *a*-kmeny, *ja*-kmeny, *i*-kmeny a řada kmenů konsonantických; ženské *ov*-kmeny, *i*-kmeny, *ova*-kmeny; střední *nt*-kmeny, *jo*-kmeny, *s*-kmeny a jiné. Přesto však se některé z nich udržely a nezánikly. Příčina je v tom, že současně vykrytalizovaly produktivní slovotvorné

typy s takovými formanty, které přiřadily k ohroženému skloňovacímu typu řadu nových formací. Například maskulina *a*-kmenová byla podpořena slovo-tvorným typem názvů motivovaných činností, neutrálními nebo expresívními (*vévoda, nemluva, brblala*), dále typem názvů nositelů substančního vztahu s formanty *-ista, -(as)ta, -ita* (*houslista, gymnasta, husita*). Podobným způsobem byly zachovány i bývalé mužské *ja*-kmeny, a to pomocí slovotvorného typu činitelských jmen tvořených sufiksem *-ce* (*zachránce, rádce, plátc, vládce*).

O substantivech ženského rodu je známo, že jak během historické doby, tak v současné normě existují mezi měkkými typy značné přechody. Z kolísání mezi morfologicky nepřilíš výhodnými *ja*-kmeny (*duše*) a *i*-kmeny (*kost*) vznikl nejmladší typ *píseň*. Proces ještě není ukončen. Od typu *kost* neustále přecházejí feminina k typu *píseň*, avšak typ *kost* přesto zůstává produktivní. Skloňují se totiž podle něho názvy vlastností, které se tvoří od adjektivu sufiksem *-ost* nebo *-est* (*rychlost, svěžest*). Tato substantiva ve sklonění nekolísají a tvoří dnes vlastně jádro deklinačního typu. Všechna ostatní feminina typu *kost*, která jsou zčásti nemotivovaná, původní (*leb, síl, veš*) a zčásti motivovaná, ale tvořená už neživým způsobem (*obuv, lež, moc, paměť, odpověď*), jsou morfologicky nepevná a kolísají mezi typem *píseň* a *kost* ve 3., 6., 7. p. pl.

Stabilním jádrem morfologického typu bývalých *i*-kmenů je tedy opět typ slovotvorný. Tento výklad značně zjednodušuje dosavadní složitou taxativní charakteristiku přechodů mezi typy *píseň* a *kost*.

Rozvojem slovotvorného typu byla podpořena rovněž existence morfologicky krajně nevýhodných *vja*-kmenů (*paní*). Přiklonil se k nim nepřilíš frekventovaný, ale přece jen pomalu se rozrůstající typ činitelských jmen jako *průvodčí, výběrčí*. Jsou to původně maskulina, k femininům přecházejí zvláštním typem přechýlení, a to bez změny afixu. (V současné době dochází ke sblížení tohoto typu se substantivizovanými adjektivy typu *vedoucí*, která se skloňují podle vzoru *jarní*. Stírá se tak jediný rozdíl, který mezi oběma typy byl, a to koncovka v gen. pl. *paní* × *jarních*, a to ve prospěch nehomonymní koncovky adjektivní.)

Střední *jo*-kmeny vznikly díky divergentnímu hláskovému vývoji a oddělily se jako měkký typ od původních *o*-kmenů. Získaly však velmi nevýhodnou homonymii 1., 2., 4. a 5. pádu v sg. navíc ještě s 1., 4. a 5. p. pl. (Nářečí v Čechách a na Moravě se dokázala této homonymii vyhnout. Řada frekventovaných substantiv typu *moře* přešla v Čechách k typu *kuře*: *vejce — vejce, hřiště — hřiště*, v moravských nářečích naopak typ *moře* splýval s typem *město*: *mořo — mořa* nebo *pole — pola*.) Ve spisovném jazyce je však typ *moře* fixován, a to jednak existencí frekventovaných slov původních (*srdce, moře, lože, pole*), jednak byl rovněž podpořen slovotvorně, a to produktivním typem obecných jmen bystřiných (*bojiště, tržiště, cvičiště*) a méně produktivním typem augmentativ: *bičičiště, ptačíště* apod.

Nt-kmeny (*kuře*) přestaly vyhovovat jedné ze základních tendencí morfologických, totiž neměnnosti podoby skloňovacího základu. K typu *kuře* se však zařazovala substantiva patřící k produktivnímu slovotvornému typu názvů mládat. I tento slovotvorný typ se projevil ve vývoji *nt*-kmenů jako stabilizační faktor, a to do té míry, že se k *nt*-kmenům přiklonila ještě některá neutra od typu *moře* (*koště, vole*) a maskulina *hrabě, kníže*.

I *jo*-kmenový typ *stavení* z hlediska morfologického stal v důsledku raných hláskových změn typem nevýhodným. Celý singular kromě instr. je dnes nerozlišen, tyto tvary jsou navíc homonymní s 1., 2., 4. a 5. p. pl. (Nářečí se tak rozsáhlé homonymii rovněž vyhnula a upravila stav na *uhlí — uhlího* atd. v Čechách a *uhlí —*

uhlá, staveňá na východní Moravě.) Tento typ nezanikl jen proto, že se začala zcela paradigmaticky tvořit od sloves nomina actionis sufixem *-í* (*placení, krytí*). Navíc patří k bývalým *tjo*-kmenům i hromadná jména (*kamení, uhlí*) a některé názvy substantivizovaných okolností (*podletí, nadloktí, bezpráví*). Silná homonymie tvarů většiny substantiv nevádí, protože ani dějová jména, ani hromadná jména netvořívají plurál.

Vliv slovtvorného plánu na plán morfologický však sahá ještě hlouběji než do existence paradigmát a distribuce substantiv mezi nimi. Týká se i vnitřního vybavení paradigmát, tj. volby koncovek.

U maskulin v novější době proniká nově utvářená kategorie personálnosti. Pomocí koncovek se mohou rozlišovat maskulina osobní od neosobních (*pánové × psi*). Distribuce koncovek však není závislá jen na významu základu, nýbrž i na jeho slovtvorné struktuře.

Koncovka *-ové* signalizuje personálnost u maskulin neutvořených, původních nebo u vlastních jmen, v jejichž slovtvorné struktuře není personálnost vyjádřena (*pánové, otcové, papežové, králové, zelové, Dánové, Irové, Františkové, Čapkové*; z přejatých jmen např.: *typografové, filosofové*).

V opačném případě, tj. k těm maskulinům osobním, u nichž je příznak personálnosti formálně vyjádřen již v jejich slovtvorné struktuře (tj. zpravidla slovtvorným sufixem), se koncovka *-ové* nepřipojuje, protože by byla již prostředkem nadbytečným. Sufix vyjadřující personálnost může mít různé významy a může být domácí i přejatý: *dělníci, odboráři, rodáci, slepci; reprezentanti, organizátoři* atd.

Poznámka: Třetí možná koncovka v nom. pl. u maskulin, *-é*, se obecně považuje za pozůstatek staršího sklonění konsonantických kmenů. Spojovala se s maskuliny na *-el* a *-an*, což jsou maskulina osobní, od nich pronikla k útvarům podobným formou (zakončeným na *-l*) i významem (označují rovněž osoby), jako jsou: *manžel, Španěl, anděl*. (Po rozpadu *i*-kmenů mužských pronikla i k nim: *hosté*.) Nejde tedy o týž případ, jaký představuje koncovka *-ové*, avšak bylo-li použití koncovky *-é* spojováno s faktem, že substantivem je označen pojem osoby, pak šlo při vývoji kategorie personálnosti o důležitou fázi přípravou.

Vliv slovtvorného plánu na plán morfologický je patrný i u adjektiv. V češtině zanikla jmenná deklinace (*zdráv, -a, -o*) a byla nahrazena složenou (*zdravý, -á, -é*). Skloňované jmenné tvary se však zachovaly u slovtvorného typu posesivních adjektiv tvořených sufixy *-ův* (*-ova, -ovo*) a *-in* (*-ina, -ino*). Tato jejich morfologická zvláštnost koresponduje i s významovou určitostí, jíž se posesivní adjektiva odlišují od ostatních adjektiv.

Doklad o ovlivnění morfologické charakteristiky slovtvorným sufixem najdeme i u sloves. Mezi první a pátou třídou slovesnou (podle kmene infinitivního *br-á-t, děl-a-t*) existují vzájemné přechody. Slovesa 5. tř. typu *dělat*, která mají před koncovkou retnici, přešla nebo přecházejí do 1. třídy k typu *bere* (např.: *cpe, klame, klape, láme, šlape, kope, hýbe se, koupe se, klepe, sype*). Děje se tak však s výjimkou sloves iterativních nebo imperfektivních tvořených sufixem *-v-*; ta zůstávají jako slovtvorný typ u typu *dělat*: *dělavá, zachovává, uřezává, mívá, usmívá, nalévá* atd. Pod vlivem formové shody se tak chovají i slovesa neodvozená, jejichž kořen končí na *-v*: *zpívá, hněvá se, dívá se, zívá* atd.¹

Spatlost slovtvorného formantu a morfologické charakteristiky je tedy značná. Nemanifestuje se jen v těsném spojení, při kterém jsou obě složky spojeny natolik fixně, že tyto morfologické typy podléhají sice hláskovému vývoji v koncovkách,

¹ Za upozornění na uplatnění vlivu slovtvorby v konjugaci děkuji dr. D. Šlosarovi.

ale vzdorují do značné míry vývoji morfologickému, jemuž podléhají slova bez slovotvorných afixů. Spatřujeme ji i v rodící se kooperaci významové, při které nedochází k redundantnímu vyjádření téhož významu slovotvorným sufiksem a koncovkou, avšak nevádí tu redundance ve vztahu k lexikálnímu významu nemotivovaného (kořeného) slova. (Uvedenou okolnost považujeme za zvlášť pozoruhodnou, protože ilustruje různost vztahů kořených morfémů s morfémy slovotvornými i tvaroslovnými a morfémů slovotvorných s morfémy tvaroslovnými.)

Tato kooperace není dána pouze tím, že se obě složky podléhají na významu téhož slova, jde o vztah složitější. Složka slovotvorná dotváří význam slova, který může být v pojmenovacím základu obsažen i jen velmi neurčitě, nebo jej obměňuje a posunuje; účastní se tedy pojmenovacího procesu, myšlenkové výstavby pojmu. Vyjadřuje se jí v podstatě z abstraktního vztahu dvojčlenné struktury pojmu (báze a příznaku) — část příznaková.

Složka morfologická nenese odpovědnost pouze za zařazení k deklinačnímu či konjugačnímu typu. Je to poslední informace o pojmu, která konečným způsobem vypovídá o jeho příslušnosti k jedné ze čtyř základních skupin slovních obsahů, a to buď k substancím, nebo k vlastnostem, nebo k dějům, nebo k okolnostem, dává jim podle toho formu substantiva, adjektiva, slovesa, nebo adverbia, navíc s rozrůzněním podle typů těchto slovních druhů. Jde tedy opět o záležitost významovou, odehrávající se však na jiném stupni abstrakce a v jiných významových rovinách. V konečné fázi má však tento proces i dosah formálně třídicí. Podoba slovotvorného formantu a morfologické charakteristiky slouží k vytvoření maximálního kontrastu, a to jak pro odlišení od fundujícího slova (slovotvorný formant i morfologická charakteristika), tak pro odlišení jedné formy téhož slova od jiné (morfologické charakteristiky).

Poznámka: O těsnosti vztahu slovotvorného formantu a morfologické charakteristiky v ypoovídá Dokulil², když píše, že ve flektivních jazycích neplatí, že by nesl odpovědnost za složku u mluvnickou jen tvarotvorný formant a za složku lexikální jen kmen. Důležitost informace podané v morfologické charakteristice cení ještě výše, když soudí, že slovotvorný sufik tuto informaci pouze zvyrazňuje.

O vzájemné spjatosti významu slovotvorného sufiksu a morfologické charakteristiky píše i Laskowski.³ Uvádí, že sufiksy *-ot*, *-in*, *-ow* jsou společné substantivům, slovesům a adjektivům. Jejich sémantická informace je vázána na morfologickou charakteristiku, je spojena s celým formantem. Podle našeho názoru lze jít v uznání tematické spojitosti takových formantů s jejich morfologickou charakteristikou ještě dále: je možné vidět v nich v závislosti na morfologické charakteristice formanty nikoli stejné, nýbrž různé.

Vztah slovotvorného formantu a morfologické charakteristiky se vyvinul a upevnil díky vzájemným významovým vazbám a z nich vzniklým pozdějším stereotypům významovým i formálním. Kromě už naznačených tendencí existují ještě dva momenty, které umožňují jistou prognózu tohoto vztahu do budoucna.

Při zkoumání dnešní slovotvorné soustavy vystupuje stále zřetelněji do popředí ten fakt, že v rámci téhož slovního druhu jsou vzácně funkčně různé slovotvorné formanty stejného hláskového skladu, jež by se lišily pouze morfologickou charakteristikou. Existují-li, pak je jeden z členů dvojice méně produktivní, či je již okrajovou záležitostí. (Srov. dvojice: *dědi-c-0* — *soud-c-e*, *drob-et-0* — *klep-et-o*, *huk-ot-0* —

² Dokulil, M.: *Dialektika výrazu a významu v morfologické struktuře slova v slovanských jazycích*, Českosl. přednášky pro VI. mezinárodní sjezd slavistů v Praze, Praha 1968, str. 17—26.

³ Laskowski, R.: *Derywacja rzeczowników w dialektach laskich*, Wrocław 1971, str. 148.

dřím-ot-a; výjimkou je dvojice *bi-~~tk~~-a* — *razi-~~tk~~-o*, jejíž oba členy představují produktivní model tvoření. Nejnázornější je dvojice *bratrství* — *bratrstvo*, protože produktivita typu představovaného druhým členem dvojice zaniká před našima očima.)

Druhý moment ve vztahu slootovorné a morfologické složky, který se uplatňuje po celou historickou dobu a bude platit s neztenčenou měrou zřejmě i v budoucnu, je role pouhé jazykové formy. Podobá-li se neodvozené slovo některému z produktivních slootovorných typů, je vliv typu tak silný, že se mu neodvozené slovo podřídí a chová se jako vzorový typ. Jedině tak si vysvětlíme, že nemotivované slovo *kost* si zachovalo neporušené *i*-kmenové skloňování — podobně jako názvy vlastností na *-ost/-est* — nebo že stejnou distribuci koncovek jako slootovorné produktivní homonyma typu *Benešov* a *Jičín* mají některá nemotivovaná substantiva jako *ostrov*, *domov*, *komín*, *mlýn* aj., anebo že se podle typu *kuře* začala skloňovat některá substantiva typu *moře* (v posledním případě hrála ovšem roli i poměrná nevýhodnost typu *moře*) atd.

Závěrem lze říci, že oba plány, jak slootovorný, tak morfologický, směřují k jednomu cíli: je to tendence vytvářet cestou maximálního kontrastu věcné, významové třídy slov (především substantiv) odlišených formálně. K tomu směřoval a směřuje nejen vývoj slootovorných typů a prostředků, nýbrž i procesy zdánlivě jen morfologické (jako někdejší zrušení kmenové deklinace a její změna v rodovou), stejně jako pozdější diferenciacce podle dalších významových kritérií, jako jsou životnost — neživotnost (nejen u maskulin), personálnost — nepersonálnost a částečně i abstraktnost — konkrétnost.

EINFLUSS DES WORTBILDUNGSSYSTEMS AUF DAS MORPHOLOGISCHE SYSTEM

Obleich beide Systeme sowohl ihrem Ursprung, als auch der Funktion ihrer Ausdrucksmittel nach verschieden sind, können wir in Entwicklung und Gegenwartsstand des morphologischen Systems einen vielseitigen Einfluss des Wortbildungssystems feststellen.

Das Wortbildungssystem wirkte mit bei der Herausbildung des genusbezogenen Deklinationsprinzips. Die Existenz der produktiven Wortbildungstypen verhinderte z. B. den Untergang der maskulinen *a*-Stämme, der femininen *i*-Stämme und der neutralen *yo*-Stämme. Diese Wortbildungstypen wirken auch heute noch in vielen morphologischen Typen als Elemente der Stabilität; sie sind in der Regel frei von Formschwankungen, denen Wurzelwörter unterliegen. Die Wortbildung beeinflusst auch die Innenstruktur der Paradigmen, d. h. die Wahl der Endungen. Die Verwendung der personenbezeichnenden Endung *-ové* des Maskulinums hängt nicht nur von der Bedeutung des Grundwortes ab, sondern auch von der Struktur der Wortbildung. Die Endung *-ové* erhalten nur solche Maskulina, die sich nicht schon durch ihre wortbildende Struktur als Personenbezeichnungen ausweisen.

Ähnliche Einflüsse der Wortbildung auf das morphologische System stellen wir auch bei Adjektiven und Verben fest. Die angeführten Beispiele stellen die enge Verbundenheit des wortbildenden Formans und der morphologischen Charakteristik sowie deren Zusammenwirken bei der Bedeutungsentwicklung unter Beweis und geben uns Aufschluss über die Funktion jedes der beiden Systeme in ihrem Zusammenspiel.

